

RAINER M. JÁNOS

A forradalom előtti pillanat

Nagy Imre 1956 októberében¹

„Visszatér-e Nagy a hatalomba Magyarországon?” – kérdezte az amerikai *Központi Hírszerző Ügynökség*, a CIA egy 1956. szeptemberi elemzésének címe. „Jelenleg úgy fest, javulnak Nagy kilátásai a politikai életbe való visszatérésre, bár nem sokkal ezelőtt még a letartóztatandók négyszáz fős listájának élén szerepelt a neve.” Visszatérése, folytatódott a magyarázat, engedményt jelent majd Jugoszláviának, valamint a magyar közvéleménynek. Még Gerőt is hitelesítheti bizonyos fokig, aki olyan színben tündökölhet, mint aki „liberalizálta” a kormányzást. „De vajon Nagy függetlensége mekkora hányadát áldozza fel egy ilyen alkuban?”²

A kérdés, amelyre a forradalom előtti pillanat Nagy Imre-portréjának felvázolásakor válaszolni kell, inkább az: miben állt Nagy Imre függetlensége? Hogy ennek mekkora hányadát áldozta volna fel, amennyiben a magyar események az 1956. októberi lengyel (vagy másfajta magyar) „forgatókönyv” szerint alakulnak, azt sohasem fogjuk megtudni. 1955. tavaszi bukása óta a volt miniszterelnök hosszú, bár korántsem kacsaringóktól mentes utat tett meg. Csaknem teljes politikai és fizikai magánya már 1955 nyarán megszűnt, s őszre kialakult elvarráti körének néhány fős tagja. 1955 nyarán vitairatokkal, szeptembertől 1956 januárjáig programatikus politikai írásokkal készült arra a párbeszédre, melyet a Párttal kívánt lefolytatni az 1953–1954-es „új szakasz” védelmében, illetve annak újbóli bevezetése érdekében;³ de erre a vitára így sohasem került sor. A szovjet párt XX. kongresszusa után viszont az elvarráti kör centruma körül létrejött néhány száz fős pártellenzék a sajtóban és a *Petőfi Körben* folyó politikai akciókkal megkezdte Nagy munkásságának és személyének „rehabilitálását”; ezek a sajtópolémiaik éppen 1956 kora őszén érték el forrponjtukat.⁴ Maga Nagy e vitáktól demonstratív módon távol maradt (egyetlen kivétellel,

1 Részlet Nagy Imre politikai életrajzának készülő második kötetéből.

2 Schweizerische Osteuropa-bibliothek, David Irving-Kollektion. CIA-file of Imre Nagy (declassified documents). Will Nagy Return to Power in Hungary? September, 1956. 1. p.

3 *Nagy Imre: „A magyar nép védelmében”*. Vitairatok és beszédek 1955–1956. Párizs, 1984. (Adalékok az újkori magyar történelemhez 3.)

4 Aczél Tamás–Méray Tibor: *Tisztító vihar*. Szeged, 1989. 371–427.; *Méray Tibor: Nagy Imre élete és halála*. Bp. 1989. 134–144.; *Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.

amikor 60. születésnapján viszonylag nagyszabású fogadást tartott⁵), s inkább a jugoszláv és szovjet pártvezetők közvetítésével próbált párbeszédet folytatni a változatlanul magáénak érzett pártjával.⁶ Rákosi 1956. júliusi bukását úgy értelmezte, hogy megnyílt előtte a politikai visszatérés útja – természetesen a pártba való visszavétel stációján át. A Gerő–Kádár fémjelezte új MDP-vezetés azonban csupán Nagy pártba való „visszazárására” határozta el magát, éppen azért, hogy a politikai visszatérés útját minél jobban eltorlaszolja. Most ők kezdeményeztek hosszadalmas és kicsinyes polémiát személyes „megbízottakon” keresztül és levelezés formájában, amely olyan kérdések körül forgott, mint például Nagy Imre viszonya egy esetleges, nagyon részleges és formális önkritikához, hogy mennyiben fogadja el az *MDP Központi Vezetőségének* 1956. júliusi, semmire sem válaszoló határozatát, vagy magáévá teszi-e a szocializmus hazai építésének általánosságban megfogalmazott alapelveit stb.⁷ A felek hetekig elbeszéltek „egymás mellett”: Nagy arra várt, hogy megnevezzék a „hibáit”, amire válaszolhat, Gerőék pedig „nyilatkozatot” szerettek volna kapni tőle arról, miszerint léteztek ilyen hibák, hogy jóvátehetetlen presztízsvesztés nélkül visszavehessék és lezárhassák az ügyet. A párt apparátusa Szalai Béla vezetésével hozzá is látott, hogy „kivitelezze” az első változatot, s megkezdte Nagy Imre cikkei, beszédei, beadványai, az ellene írt feljegyzések stb. összegyűjtését. Egészen 1947-ig, a nézeteltérések kezdetéig nyúlt vissza az adatgyűjtő munka, amelyet azután Szalai október elejére nyolcoldalas előterjesztésben foglalt össze. Az írásművet Nagy Imrének és a KV tagjainak szándékoztak szétküldeni, hozzáfűzve a dokumentáció legfontosabb darabjait.⁸ Nagynak, vitairatai ismeretében és 1956. őszi hangulatát figyelembe véve nem lett volna nehéz ezt a kompilációt lesöpörnie az asztalról, amit bizonyosan nagy élvezettel meg is tett volna. Mire azonban Szalai és csapata elkészült végre a vitanyaggal, addigra már nem volt rá szükség. Az MDP vezetésének egyszerűen körmére égett a Nagy-ügy, s ez csak egyetlen kérdés volt azok közül, amelyeken Gerőék lemérhették: a júliusban feltételezett haladék a politikai problémák megoldására lejárt, vagy nem is létezett. Az apparátus Nagy Imre azonnali visszavételére irányuló nyomása csupán egy volt a sok jelzés közül. Az „aktíva” hangulata már júliusban sem tűnt egyértelműnek (egyesek sokallták azt az engedményt, hogy kvázi egyenrangú félként tárgyalnak Naggyal, mások üdvözölték ugyanezt), szeptember elejére pedig ez egyértelműen Nagy javára változott. Augusztus 23-án a *Borba*, a jugoszláv párt központi napilapja Nagyot és politikáját méltató cikket tett közzé, melyben ar-

5 Murányi Gábor: Születésnap az Orsó utcában. Nagy Imre köszöntése avagy „politikai demonstráció”? In: *Uő: Az átkos múlt hetek*. Bp. 1996. 135–136.

6 Erre irányuló erőfeszítéseiről a könyv egy előző fejezete szól.

7 T. Varga György: Nagy Imre politikai levelei 1954. december 14.–1956. október. 9. Új Fórum 1989. 4. sz. 11–39.; *Uő: Levéltári dokumentumok Nagy Imréről 1955–1956*. IV–VI. Új Fórum 1989. 8., 9., 10. sz. 45–47., 43–47., 43–46.

8 Szalai 1956. okt. 8-i feljegyzését ld. T. Varga Gy.: Levéltári dokumentumok Nagy Imréről i. m. VI. Új Fórum 1989. 10. sz. 43–46. A dokumentumok összeállítására ld. Szatmári István 1956. szept. 2-i feljegyzését. Magyar Országos Levéltár (= MOL) MDP–MSZMP ir. 276. f. 62/2. ő. e. 275., az összeállítást uo. 276–373. és uo. F. 2506. (MDP PB 1956. szept. 14.) és 2517. (MDP PB 1956. szept. 28.)

ról írtak, hogy Nagy már vissza is tért a pártba. Miután W?adys?aw Gomu?kát még 1956. augusztus 2-án valóban visszavették a lengyel pártba, a nyugati sajtó egyenesen úgy vélte, hogy Magyarország Nagy Imre vezetésével ismét a nemzetközi kommunizmus kísérleti terepévé válik, s Tito elnök támogatásával újra csoportosulnak a mozgalom úgynevezett liberálisai.⁹ A legfontosabb mégis az, hogy az MDP KV értelmiségéről szóló határozatának 1956. augusztus végi megjelenését követően teljes erővel megindult a pártellenzék sajtókampánya a pártvezetés ellen.¹⁰ Szeptemberben a sajtóban, az *Írószövetség* taggyűlésén az egyik fő követeléssé vált Nagy Imre azonnali visszavétele a pártba. Rajk László és társai újratemetése előtt két nappal Nagy Imre a pártja segítségére sietett: levelet írt a pártvezetésnek. E levél békülékeny hangneme lehetővé tette, hogy október 13-án visszafogadhasák. Nagynak ez a buzgalma mintha azt mutatná: alig várta, hogy feláldozza „függetlensége” legalábbis számottevő részét. Ugyanakkor az a makacssága, amellyel a belépőül szolgáló (lassan tartalmukat veszítő) frázisokkal „dekázott”, arra vall, hogy pusztá behódolás helyett a pártjától várta a kompromisszumot annak érdekében, hogy végre megvalósíthassa 1955 elején kényszerűen abbahagyott misszióját.

Csak látszólag mellékes, hogy a visszatérési terveket szövögető volt miniszterelnök mit gondolt saját politikai „függetlenségéről”, mit akart átmenteni az ellenzéki, a belső emigráns gondolatvilágából a párt(-vezetőségi) tag kötelmei által meghatározott új státuszba. Akármilyen volt is az elképzelése, 1956. október 23-án este mindez látszólag értelmét veszítette. A forradalom kitörése egészen más válaszokat kívánt, mint az akár csak 24 órával korábbi helyzet. Ez derült ki a Kossuth téren este kilenc órakor, amikor a tömeg hívó szava helyett Nagy a párt hívó szavára kereste fel a tömeget, amikor az emberek helyett a párt virtuálisan jelen lévő Központi Vezetőségének mondta el üdvözlő- és programbeszédét. A címzettek gyanakvással, a jelenlévők kisebb-nagyobb csalódással fogadták, s benne is e pillanatban rémlett fel, hogy minden, amin az előző hetekben gondolkodott, immár időszerűtlen.

Ugyanakkor sok jel arra vall, hogy talán mégsem gondolta időszerűtlennek, legfeljebb rájött, hogy most már sokkal nehezebb lesz azt megvalósítani. Nagy Imrét a forradalom első napjaiban, sőt sok tekintetben végig, ugyanazok a célkitűzések vezették, mint annak előtte. Snagovi emlékezéseinek egyik legfontosabb állítása szerint arra a társadalmi elégedetlenségre, ami október előtt Magyarországon uralkodott, az 1953. júniusi politika újbóli bevezetése jelentett volna megfelelő megoldást, s még október 23-a után is csak a júniusi politika eseményekre szabott alkalmazásáról volt szó. Akárhogy ítéljük meg elemzése igazságát, abban nincs okunk kételkedni: valóban ez járt Nagy Imre fejében októberi–novemberi döntéseinek meghozatala közben – vagy legalábbis sokat ez motivált. Még akkor is, ha a snagovi visszaemlékezés az átlagosnál is jobban törekedett a forradalom alatt történtek önigazoló rekonstrukciójára.

9 Nagy Comes Back. Budapest Shift Spotlighted. Christian Science Monitor 1956. szept. 1.

10 Ld. elsősorban *Losonczy Géza*: Az értelmiségi határozatról. Művelt Nép 1956. szept. 2. és az azt követő sajtóvitákat.

A szervezkedési váddal szembesülő Nagy 1957-ben érthető módon túlhangsúlyozta az 1953-as kiindulási alap jelentőségét, mert a politikai felkészülésre való mindenfajta utalás a vádlókat igazolta volna. Hasonló okból ugyanezt tették vádlott-társai és azok a tanúk, akikre Nagy Imre októberben mint lehetséges munkatársakra épített. Így az 1956. őszi eleji elképzelésekről, melyek abban a tudatban készültek, hogy Nagy visszatér a hatalomba, meglehetősen csekély, töredékes dokumentáció áll rendelkezésünkre.

„Őszre minden az ölembe hull” – mondta Nagy Imre Zádor Istvánnak, aki Szigethy Attila Győr-Sopron megyei tanácselnök megbízásából kereste fel őt 1956 nyarán.¹¹ Ez a megfogalmazás érzékelteti, hogy a pártba való visszatérésen túl első-sorban várakozó álláspontot vallott. Úgy vélte: visszavétele pusztán szükséges formális, szervezeti kritérium. Annak megtörténtével lesz teljessé az a külső és belső feltételek determinálta politikai helyzet, melynek egyetlen logikus és szükségszerű megoldása, hogy ő visszakérül a párt- és állami vezetésbe. Ez pedig egyszersmind kezdet, az újrainduló korrekciók és reformok korszakának a kezdete. A forradalom előtti Nagy Imre tevékenységét és gondolkodását leginkább a magabiztos várakozás jellemezte.

Ezen belül azonban erősen hatottak a megelőző, az ellenzéki periódus beidegződései, s természetesen a még mélyebben fekvő személyiségvonások is. A magabiztos várakozásnak például egyáltalán nem mondott volna ellent valamifajta tudatos felkészülés, cselekvési programok kidolgozása és a számításba vehető kérdések kiválasztása. Az ellenzéki időszak óvatos politizálása és a személyiségben rejlő visszafogottság, sőt passzivitás okán Nagy Imre kevés olyat tett, ami felkészülésként fogható fel. Meglepő, hogy első kormányzásának tanulságai a fenti tényezőkhöz képest milyen kevéssé érvényesültek ekkoriban. Azok ugyanis éppen intenzív felkészülést, határozott és operatív magatartást írtak volna elő parancsoló erővel, hiszen ha az új szakasz általános kudarcát nem is, részleges vereségeit annál inkább ezek hiánya magyarázta. Amíg a korábbiakra nézve igazságtalan, az 1956. kora őszi helyzetre viszont nagyrészt találó, ahogyan Eörsi István felidézte Lukács György híres megfogalmazását Nagy programnélküliségéről. „[S]zakadatlanul hajtogatta, hogy Nagy Imrének nincs programja. Megkérdeztem, hogy értsem ezt? Egyáltalán nincs programja? Nem – azt mondja –, van egy nagy általánosságban vett programja, de egyáltalán nincs fogalma arról, hogy mit kell csinálni konkrétan, az ipar átszervezésében, a külpolitikában. Nincs konkrét programja, nem lehet vele mit kezdeni.”¹²

A túlzott óvatosság mellett a várakozást a késedelmes reakció is magyarázza. Nagyot a számára kedvező fejlemények egy bizonyos határig nem sarkallták gyors lépésekre, hanem megelégedéssel, megnyugvással töltötték el. Lassú és óvatos felkészülésbe csak akkor kezdett, amikor az október közepétől, elsősorban Lengyelországban rohamosan felgyorsultak az események. De 1956. október 23-ig még ezek a

11 Zádor István: Látogatás Nagy Imrénél. Irodalmi Újság 1958. aug. 1.

12 Eörsi István felszólalása az 1986. decemberi 56-os konferencián, ld. Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve. Szerk., jegyz. Hegedűs B. András. Bp. 1992. 104.

lépései is igen tétovák voltak. Ezt legfeljebb magyarázhatja az az időhúzó, kifárasztó, megosztó taktika, amit az MDP vezetése alkalmazott vele szemben. Ha azt hitte, „minden az ölébe hull”, akkor szinte érthetetlen, miért nem azon gondolkodott, mit is kezd a hatalommal.

Mert hogy valóban ezt hitte, azt nem csupán Zádor István visszaemlékezése bizonyítja. 1956 júliusa után Nagy „többet mozgott”, mint annak előtte, így például képeken is megjelenik a korábbi hónapokban elsősorban írásaiban megnyilvánuló ember. Erich Lessing, a *Magnum* fotóügynökség riportere híres képein az Orsó utcai ház kapujában, kertjében, nappalijában egy mosolygó, egészségesnek tűnő, kiegyensúlyozott, derűs ember látszik.¹³ Október 13-án az egykori Györffy-kollégisták találkozóján boros- és szódásüvegekkel megrakott asztalnál ül, többek között Rajk Lászlóné és Darvas József társaságában, sok ismeretlen figyelő arctól, alaktól körülvéve. Laza, kényelmes tartásban, egyszer gesztusok nélkül magyaráz, másszor figyelmes hallgató, a társaság középpontja.¹⁴ Egykori pártközponos kollégája, 1956 szeptem-berében a *Földművelésügyi Minisztérium* osztályvezetője, Nagy Gyula az országos mezőgazdasági kiállításon fényképezte le, miközben a kiállítást járta, szakemberek körében beszélgetve, poharazva. A szituáció tehát hasonló, a szürke öltönyös, fitt és jókedvű Nagy Imre ezúttal is a figyelem középpontjában, borospohárral a kezében láthatóan fogadja a (pohár)köszöntőt; másutt őszibarackot tart a kezében vagy a kiállítás szőlőművelési szakrészét szemléli elmélyülten.¹⁵ 1956. október 22-én Budaörsön Kotnyek Antal fotóriporter készítette az utolsó „békebeli” Nagy Imre-képeket a Zabó családnál tartott szüreti vendégség alkalmával. Nagy Imre másodszor járt náluk, ismerős volt neki nemcsak a táj, hanem a vendéglátó család is. A képek ugyanazt a hangulatot árasztják, mint a korábbiak.¹⁶ A pártba való visszavétele másnapján öt felkereső Boldizsár Iván tudósítása hasonló hangulatot sugall. „De szóba kerülnek sétán, vasárnapi ebédnél, faluhelyen egy-egy pohár idei bor mellett – sajnos Pesten még nincs! – az országos gondok és az országos perspektívák.

Erről beszélget Nagy Imre is barátaival, látogatóival ezen a vasárnapi délelőttön. Szavaiból érezhető a megnyugvás, a férfi derűje, aki jó harcot harcolt, de tudja, hogy még sok tennivaló és küzdelem áll előtte.

- Valami lezárult – mondja az egyik látogató.
- Ellenkezőleg, valami most kezdődött – vitatkozik vele a másik.

A házigazda mosolyog, nem szól a vendégek parázs vitájába, csak később jegyzi meg, hogy folytatódik is valami: ötvenhárom júniusának szelleme.”¹⁷

13 A fotósorozat másolatai Erich Lessing szívességéből az 1956-os Intézet birtokában vannak.

14 Magyar Nemzeti Múzeum. Jelenkortörténeti Gyűjtemény. Fotótár. A Györffy-találkozón készült egyik fotót Kresalek Gábor bocsátotta rendelkezésemre; szívességét ezúton is köszönöm.

15 Saját képeit Nagy Gyula bocsátotta rendelkezésemre; szívességét ezúton is köszönöm.

16 *Kotnyek Antal*: 1956. október 22. Képes 7 1989. 24. sz. 1., 12–13.

17 Boldizsár Iván: Vasárnap délelőtt Nagy Imrénél. In: In memoriam Nagy Imre. Emlékezés egy miniszterelnökre. Vál., szerk., bevezetők: Tóbiás Áron. Bp. 1989. 163. (Eredetileg a Hétfői Hírlap 1956. okt. 15-i számában jelent meg.)

A fotókon gyakorta feltűnik Nagy Imre keze ügyében jegyzetömbje; a képek tanúsága szerint lapjaira gyakorta fel-felírt valamit. Terjedelmesebb, összefogott írásművet az 1956. késő nyári–kora őszi időszakból nem ismerünk tőle. Fennmaradt jegyzetei valamelyest mégis érzékeltetik azokat a gondolatokat, amelyek foglalkoztatták, azon teendők körét, melyeket fontosnak, sürgősnek tartott abban a helyzetben, amelyre készült. Ezek a többnyire sietős, néha alig olvasható írással odavetett sorok leginkább töredezettségük miatt árulkodók.

A viszonylag legteljesebb problémaleltárt a mezőgazdaságról készítette: „Sérelmek: Erőszakos tsz-szervezés. Beszolgáltatás felemelése. Állami szabadfelvevés. Tartalékföldek beosztása. Adóemelés. Szegényparasztság terhelése. Öregségi kedvezmény eltörlése. Nem magyar politikát folytatunk. Földeladás növekedése. Földvásárlás teljes leállítás. Paraszti beruházások leállítása. Közömbösség a termelés iránt.”¹⁸ Jóllehet, általánosságban, de az első teendők között tartotta számon a személyi változtatásokat: „A párt- és állami apparátus kétkulacsossága. Amit az újságok írnak, az a külföldnek szól, bizalmasan más utasításokat kapnak. Csendes szabotázs. A fővesztély a szektás sztálinista–Rákosi politika és apparátus. Nem lehet eléggé jobboldalinak lenni. A sztálinista pártfunkcionáriusok leváltása – fontos és sürgős

feladat. Legközelebbi feladat – a legexponáltabbak leváltása.”¹⁹ A feladatokon tépelődő Nagy Imrét azonban még konkrét tennivalói számbavétele előtt minduntalan olyan általános problémák térítették le erről a vágányról, amelyekkel „nyugodtabb” körülmények között már számot vetett, s most inkább a következtetéseket kellett volna levonnia belőlük. „Külpolitika terén. Öt alapelv szerepe. Szocializmus és nemzeti függetlenség. Hazafiság és nemzetköziség. A magyar külpolitika alapelveinek kidolgozása. Kapcsolataink a nagyvilággal.”²⁰ Az 1956. júliusi KV-határozat szövegéhez fűzött megjegyzéseiben is csak a kérdésekig jutott el: „Miben állnak a magyarországi sajátos viszonyok és a szocializmus magyar útja. [...] Nemzeti és párt-függetlenség helyett alárendeltség. Sajátos magyar fejlődés helyett – SZKP utánzása, másolása, ideológiai és politikai függőség.”²¹

A jegyzetek legutolsó darabja valószínűleg október 23. előtt néhány nappal készült (az alig olvasható írás azt sejteti, hogy szokatlan körülmények között, esetleg éppen Badacsony felé és vissza, az autóban ülve). Az utolsó pillanatban Nagy Imre mégis készült valamiféle összefoglaló politikai iratra, nagy beszédre a pártvezetés előtt, amelynek legalább a vázlatpontjait sietősen, kapkodva papírra vetette.

„Az ország elszegényedett, lerongyolódott, lemaradt.

Szégyellni valók [vagyunk.] Valamikor csodáltak bennünket.

Az elért eredményeinkért rendkívül magas árat kellett fizetnünk.

Nem áll arányban az erőfeszítésekkel.

Emberségesebben kell előrehaladnunk.

18 Arhiv SRI (Bukarest) Dosar fond penal N° 40041. 11. vol. 1/2. 131–132.

19 Uo. 133–134.

20 Uo. 135. Vö. *Nagy Imre: A nemzetközi kapcsolatok öt alapelve és külpolitikánk kérdése c., 1956 januárjában írott tanulmányával. Ld. Nagy I.: A magyar nép védelmében i. m. 225–243.*

21 Arhiv SRI (Bukarest) Dosar fond penal N° 40041. 11. vol. 1/2. 139–141.

A rendszer hibája. [Aláhúzás az eredetiben, R. M. J.]

embertelenség

nemzetietlenség

gyökértelenség

A nép nevében

a munkásosztály nevében

Mi már egyszer szembenéztünk a hibás politikával.

Ráléptünk arra az útra, melyen most el kell indulni.

Mi történt? Ki felel érte?

Súlyos árat fizetett érte az ország!!

Milyen tapasztalatokat szereztünk, milyen tanulságokat kell levonnunk. Könyörtelen nyíltsággal nézzen szembe újra.

Antimarxista?

Kapitalista vagy burzsoá?

Súlyosabb a hiba és a felelősség, mert már egyszer ráléptünk a helyes útra [...] Ellenállással, szabotázzsal elgáncsolták. [...] A párttagság elé kell tárnai az 1953. júniusi határozatot. Nemzeti és egyházi ünnepek.

Politikai rendőrség [...] Nem kell külön ÁVH. Polgári bírászkodás alá rendelni.

Igazságot kell szolgáltatni a magyar népnek, munkásosztálynak, parasztságnak, értelmiségnek.”²²

A vázlatból láthatóan helyzetképpel akarta kezdeni, s csak később tér rá az oly jellemző vitára, cáfolatra; különösen figyelemre méltó a „rendszer” átfogó bírálatának az igénye. A közvetlen teendőket a fenti és a korábbi feljegyzések tükrében Nagy Imre a nyilvánosság (igaz, csak a párton belüli!) újraértelmezésében, személycserékben (a politikai felelősség alapján, tehát feltételezhetően széles körben), bizonyos szimbolikus (ünnepek) és szervezeti (az ÁVH megszüntetése) változtatásokban látta. A megjelölt és hiányzó problémák, gondolatainak töredékessége, melyben az év elején kijelölt programatikus alap képezi még a leginkább koherens részt, rendkívül jellegzetesek.

Az utolsó pillanatig váratott magára az esetleges változtatásokhoz szükséges káderek kiválasztása is. Nagy Imre számára a „csapat” hiánya az 1953–1955 közötti kormányfői évek egyik legfontosabb tanulságául szolgált. Amikor 1956. október 23-án délelőtt Losonczy Géza lakásán a házigazdával, Haraszi Sándorral, Újhelyi Szilárdal, Jánosi Ferencsel, Vásárhelyi Miklóssal és Gimes Miklóssal tanácskozott, a beszélgetés tárgya már részben az új helyzet, a műegyetemi pontok, a tüntetés volt. De a várható személyi változtatásokról még úgy beszéltek, ahogyan arról az előző hetekben, napokban gondolkodtak. „Mindnyájunknak [...] az volt a véleménye, hogy Nagy Imrének semmi körülmények között nem szabad abba belemennie, hogy KV- tag, PB-tag vagy miniszterelnök legyen. Messzemenő feltételekhez kell mindezt kötnie, mert az esetben, ha ezt nem tennék, megismétlődhetnék az 1955. márciusi helyzet, amikor a KV és a kormány túlnyomó többsége, amely túlnyomórészt sztáli-

²² Uo. 149–153. A kihagyások ez esetben olvashatatlan szavakat jelölnek.

nistákból és elvtelen opportunistákból állott, az első nyomásra elhagyta és megbuktatta. Nem szabad megismételni 55 tavaszának tragédiáját.”²³ Azt hihetnénk, az elvbaráti körben adott volt számára az a garnitúra, amellyel számolt. De a jelek szerint Nagy nem egészen így gondolta. A kör összetartása már előzőleg, júliusban gyengült valamelyest, amikor Nagy mintegy „részlegesen megtagadta” elvbarátaikat.²⁴ Szeptemberben újabb „eset” rombolta a kohéziót: Ács Lajos KV-titkár Haraszi Sándor elé tárta Nagy Imre politikai és egészségi mélyponton írott 1955. májusi, a KV-hez írt levelét, mondván, csak ezt kellene megismételnie, s szabad lenne útja a pártba.²⁵ Bár a megosztási manővert mindannyian átlátták, magyarázatért mégis Nagyhoz fordultak, hiszen úgy tudták, mindig elutasította az önkritikát – a levélben azonban csak részletes kidolgozását halasztotta el. Nagy Imre nem adott világos választ kérdésükre, s akárcsak az előző esetet, ezt is „a szőnyeg alá seprték”.²⁶

A baráti körben korábban is előfordultak a napi vitákon túlmenő, politikai nézeteltérések. 1956 nyarán ezek tovább súlyosbodtak, s olykor, ahogyan a Déry Tibornak a Petőfi Kör júniusi sajtóvitáján elmondott beszéde nyomán kialakult konfliktus mutatja, a szakítás határáig jutottak.²⁷ Egyre inkább szétvált a „radikálisok” és a „méréseltek” álláspontja. „Az ellenzéki csoport kétféleképpen értékelte a poznańi eseményeket. Az egyik része, Nagy Imre, Donáth Ferenc, Újhelyi Szilárd és én Poznań esetéből azt a tapasztalatot vontam le, hogy ott a párt- és államvezetésben jelentkező baloldali szektás politika elleni küzdelem egy ellenforradalmi kapitalista restaurációs veszélyt is magával hozott. A csoport másik része, Gimes Miklós, Vásárhelyi Miklós, Fazekas György, Lőcsei Pál, Déry Tibor azt vallotta, hogy az [...] ellenforradalmi veszélyről terjesztett hírek nagyrészt alaptalanok, s csupán arra szolgálnak, hogy a lengyelországi

23 Losonczy Géza saját kezű feljegyzése az október 23-án Losonczy lakásán tartott megbeszélésekről, melyet Romániában készített. Ld. Losonczy Géza feljegyzései 1956. november–1957. június. Közlétesít: Glatz Ferenc. *História* 1990. 2. sz. 34. A feljegyzésekről ld. *Kövér György*: Losonczy Géza 1917–1957. Bp. 1998. 265–269.

24 Rákosi bukása után a vele tárgyaló pártfunkcionáriusok figyelmeztetése nyomán Nagy Imre megkérte a barátait, hogy egy ideig ne látogassák, mert a látszatát is el akarja kerülni annak, hogy „éledetlenebből” frakció vagy kör alakul ki körülötte. Ez nagy felháborodást keltett elvbaráti körében, utóbb azonban Nagy Imre elnézést kért és az érintkezést újra felvették egymással.

25 Az 1955. máj. 4-én kelt levelet ld. *T. Varga Gy.*: Nagy Imre politikai levelei i. m. 26–27. A levél legalábbis részleges önkritikaként is értelmezhető. Nagy közli: a márciusi és áprilisi határozatok fényében „megvizsgálta politikai nézeteit és magatartását”, s a határozatokkal egyetért. Az őt ért bírálatot „igazságosnak és pártszerűnek”, saját, az önkritikát elutasító magatartását „megengedhetetlennek” nevezte. „Teljes erőmből támogatni fogom a pártot [...] a bárhonnán jövő minden oly szándék vagy törekvés gyökeres felszámolásában, amely antimarxista–antileninista jobboldali hibáimat a párt elvi és szervezeti egységének, valamint fegyelmének lazítására, vagy megbontására, avagy népköztársaságunk és szocialista építésünk érdekei ellen akarná kihasználni.” Mindössze annyit jegyzett meg levele végén, hogy hibái „részletes elvi elemzését és ennek alapján mélyreható pártszerű önkritika gyakorlását” betegsége akadályozza. A PB egyébként visszautasította Nagy Imre levelét.

26 Történeti Hivatal (= TH) V-150.001/1. dossz. 35–36., Fazekas György 3. sz. kihallgatási jkv.. i. n.; uo. Fazekas György kihallgatási jkv., 1957. aug. 9., MOL XX-5-h LB NB V-150.000 Op. ir. 11. köt. 96. p. Vásárhelyi Miklós kihallgatási jkv. 1957. máj. 8.

27 *Standeisky Éva*: Déry Tibor és Nagy Imre. *Múltunk* 1992. 4. sz. 40–47.

közélet demokratizálására irányuló ellenzéki mozgalmat felszámolhassák.”²⁸ Nagy Imre pártba való visszatérésének viszontagságai, valamint saját rehabilitációs procedúrájuk nyomán az elvbaráti kör több tagjában (legmélyebben az amúgy inkább „mérsékelt” Haraszi Sándorban) olyan meggyőződés alakult ki, hogy a kommunista párt egyik alapvető szervezési elve, a demokratikus centralizmus nem biztosítja a kisebbségi vélemény és a politikai vita szabadságát, revízió alá kell tehát venni.²⁹ Ugyancsak többen úgy vélekedtek, hogy a pártellenzéknek – egyébként Nagy Imre népfrontelképzeléseivel és „átmeneti” koncepciójával összhangban – párbeszédet kellene kezdenie a volt koalíciós pártok vezetőivel: hajlandóak-e részt venni egy esetleges Nagy Imre-kormányban. Nagy Imre ebben a vonatkozásban jóval tartózkodóbb volt a többieknél. Bár maga is találkozott a szociáldemokraták részéről például Szalai Sándorral és Erdei Istvánnal, ám – a kapcsolat felvételén túl – ez nem vezetett eredményre. Szalai a szakszervezeti mozgalom szabadságáról és sztrájkjog biztosításáról beszélt, amire Nagy Imre azt mondta, hogy az utóbbi a népi demokráciában lényegében a népi hatalom ellen irányuló követelés. Erdei István maga kereste fel Nagy Imrét 1956. szeptemberében egy saját kezű feljegyzéssel, amely Erdei Ferenc 1956. májusi makói előadását követő hozzászólását ismertette.³⁰ Nagy, Erdei István rendőrségi 1957-es vallomása szerint, bár érdeklődött arról, hogy a kifejtett gondolatok a vegyes agrárgazdaságról a szociáldemokraták elképzeléseit tükrözik-e, hűvösen fogadta a többpártrendszerre vonatkozó felvetést.³¹ Mint ahogy fagyosan, ellenzéssel fogadta azt a hírt is, hogy Haraszi és Losonczy találkozót kezdeményeztek Kéthly Annával. Ez tovább fokozódott, amikor megtudta, hogy Kéthly, akinek ugyan nagyon jó véleménye volt Nagy Imréről, elutasította azt, hogy egyénileg, valamilyen népfront-tisztség elvállalása útján kapcsolódjon be a politikai életbe, vagyis semmisnek tartotta a pártegyesülést, sőt fel kívánta venni a kapcsolatot a *Szocialista Internacionáléval* s a szociáldemokrata emigrációval.³² Losonczy és Vásárhelyi révén az elvbaráti kör beszélgetéseket folytatott más, frissen szabadult szociáldemokratákkal (Ignotus Pál, Justus Pál, Horváth Zoltán) és kispagdálkkal (Futó Dezső, Pártay Tivadar) is.³³

28 TH V–150.001. dossz. 101/v. p. Haraszi Sándor kihallgatási jkv., 1957. máj. 14.

29 Uo. 106. és MOL XX–5–h Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa, Nagy Imre és társai pere, Vizsgálói ir. 13. köt. 199. Donáth Ferenc kihallgatási jkv., 1957. júl. 24.

30 Uo. Operatív ir. 34. köt. 1076–1080.

31 A Szalai Sándorral és Erdei Istvánnal való találkozásról uo. Vizsg. ir. 1. köt. 226. Nagy Imre kihallgatási jkv. 1957. júl. 6. de., vizsg. ir. 3. köt. 273–275. Erdei István tanúkihallgatási jkv., 1957. júl. 7., uo. 276–279. Erdei István sk. feljegyzése, 1957. júl. 6. *Erdei István* visszaemlékezésében („Szeptember 27-én tehát az Orsó utcába mentem.” In: Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből. Szerk. Kőrösi Szusanna, Tóth Pál Péter. Bp. 1997. 249–253.) teljesen valószínűtlen történetet mond el Nagy Imrével való 1956. szept. 27-i találkozásáról.

32 MOL XX–5–h LB Nb. Nagy Imre és társai, Vizsg. ir. 1. köt. 215–218. Nagy külön kifogásolta, hogy a tárgyalás a „liberális burzsoázia egy képviselőjének” lakásán zajlott (ti. Hatvany Lajosnál). Ld. még uo. Vizsg. ir. 2. köt. Haraszi Sándor tanúvallomási jkv., 1957. aug. 6.

33 Kerekasztal 1956-ról. Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Halda Aliz, Hegedűs B. András, Litván György, Mécs Imre, Mérei Ferenc, Rácz Sándor, Vásárhelyi Miklós csoportos interjúja. Készítette: Csalog Zsolt, Kozák Gyula, Szabó Miklós 1982–1984. 1956-os Intézet Oral History Archívum (= OHA). 202. Vásárhelyi Miklós szövegrésze.

Nagy és elvbarátai nézetei tehát számos kérdésben, s az idő múltával, az események felgyorsultával talán mind több kérdésben eltértek. Ahogyan Nagy Imre „elfogadottsága” nőtt, ahogy mind többen keresték fel beszélgetés, tanácskérés, sőt – a jövőre gondolva – a kapcsolatkeresés szándékával, úgy csökkent annak a valószínűsége, hogy a nézeteltéréseket „kibeszéljék”.³⁴

Mindez oda vezetett, hogy az elvbaráti kör s Nagy Imre kezdték csak utólag egyeztetett külön utakon keresni a felkészülés módozatait. A volt koalíciós pártokkal való kapcsolatfelvétel maga és a lépés „féloldalassága” is ezt példázza. Amíg Losonczy, Haraszi és mások tájékoztatták Nagy Imrét beszélgetéseikről, addig ő maga egyre inkább hajlott arra, hogy egyedül döntsön. Akadtak esetek, amikor a külön utak maguktól összeértek. Donáth Ferencnek régi jóbaráti kapcsolata volt Haraszi Sándorral és Losonczy Gézával, így amikor megjelent Nagy Imre születésnapján, majd még a nyáron két-három alkalommal négyszemközt beszélgettek, tulajdonképpen csak közvetlenné vált addig közvetett kapcsolatuk. Nagy az elvbaráti kört létrehozó személyes szolidaritást, emberi barátságot, tiszteletet és szeretetet mindig is nagyra értékelte, de sokszor ugyanilyen fontos, sőt olykor fontosabb volt számára a „mozgalmi hierarchia”. Múltja alapján, mint az illegális KMP harmincas évek közepi vezetője, az 1945 utáni KV tagja, Donáth igen előkelő helyet foglalt el Nagy mozgalmi hierarchia szerinti kapcsolatrendszerében. Óvatos, igen megfontolt személyisége, sokirányú személyes kapcsolatai, szövetséges-keresése 1956 őszén ráadásul közelebb állt Nagy ekkori habitusához, mint bárki másé a belső elvbaráti körben. Agrárközgazdaságtani nézeteik éppúgy hasonlítottak egymásra, mint általános véleményük például a második öt éves terv éppen forgalomban lévő változatáról.³⁵ Ráadásul Donáth valóban felkészült szakember volt. Benne élt a reform-gondolkodás sűrűjében (tavasszal is, ősszel is részt vett a Petőfi Kör közgazdasági vitáin), és a *Közgazdaságtudományi Intézet* igazgatóhelyetteseként hozzájutott a hivatalos, sőt bizalmas gazdasági adatokhoz is. 1956 őszére előadások formájában el is készült egy, a Nagyénál mindenestre mélyebb gazdasági programmal. Közös program megalkotásához azonban ez a találkozás sem vezetett el. „[H]ogy a párt, a társadalmi intézményrendszer megreformálása, demokratizálása milyen mélységig, milyen módon, konkrétan milyen struktúrák kialakításával történjék, erre nézve legfőljebb megjegy-

34 Nagyon jellemző dialógust folytatott erről 1982-ben, a „Kerekasztalnál” Donáth Ferenc és Halda Aliz: „DF: ... mai fejjel rendkívül sajnálatosnak tartom, hogy ezek az elvi viták nem folytak le. Tehát a fölkészületlenség, amely az egész Nagy Imre-csoport szemére hányható a történelem részéről [...] az kétségtelen. HA: De hát minden ellenzéki mozgalomnak az a nehézsége, hogy ahhoz, hogy a maga vitáit megvívja, ezeket ki kell mondani. Na most, ha kimondja és ezzel van elfoglalva, akkor gyöngíti a szövetséget a hatalmon lévőkkel szemben. Ez örökké így volt. DF: Nem a nyilvánosság előtti megvitatásról beszélek; hogyha van egy szűkebb – és mindenütt van – magja valamilyen mozgalomnak, az, hogy a vezető magon belül az alapvető kérdések nem nyernek tisztázást, ez – még egyszer mondom – rendkívül sajnálatos.” Kerekasztal i. m. OHA 218.

35 MOL XX-5-h LB NB Nagy Imre és társai, Vizsg. ir. 13. köt. Donáth Ferenc kihallgatási jkv.. 1957. ápr. 23.

zések erejéig alakulhattak ki eltérő álláspontok. A [...] közös felfogáson túl semmiféle közös és konkrét elképzelésünk nem volt.”³⁶

Ha nem is ilyen mértékben, de összefutottak a külön utak akkor is, amikor Nagy felvette az érintkezést Kardos Lászlóval, a NÉKOSZ volt főtitkárával. A Györffy-kollégium pártfogójaként Nagy jól ismerte és nagyra értékelte a népi kollégiumokat, amelyek újjáélesztéséért 1956-ban a pártellenzék egyik fontos vonulataként Kardos és köre – közte Gyenes Antal, Nagy Imre egykori tanítványa – oly sokat tett. Ahogy Donáthtal, Kardossal is a születésnap hozta össze Nagyot. Az elvbaráti kör egyik-másik tagja azonban némi bizalmatlansággal tekintett a NÉKOSZ-ra, túlzottnak ítélt nemzeti romanticizmusa, népnemzeti retorikája miatt. Ezzel Nagy Imre is tisztában volt, de jellemző módon e kérdés megbeszélésére sem került sor, holott a „magyar szocializmus” meghatározása (mit is jelent pontosan a nemzeti függetlenség, melyek az átmenet magyar sajátosságai stb.) szempontjából ez nagyon fontos lett volna.³⁷

A fentebb más összefüggésben említett október 13-i györffysta találkozó nem csak azt bizonyította, hogy az önálló arculatú, szervezett pártellenzéki kezdeményezések közül Nagy a népi kollégiumok újjászervezését tekintette leginkább személyes ügyének. Ugyanígy aláhúzta végsőkig őrzött tartózkodását is. A találkozóra csak úgy fogadta el a meghívást, hogy előzőleg „egyeztetett” Hegedüs András miniszterelnökkel, mellesleg korábbi kollégistával. Amikor a találkozón (Kardos László kifejezésével) „kisebbszerű botrányra” került sor Szalai Béla PB-tag, exgyörffysta nem eléggé önkritikusnak tartott felszólalása után (azt követelték, hogy mondjon le), Nagy Imre arcáról eltűnt a fényképeken látható oldottság, és elhagyta a helyiséget. Nem mellesleg Hegedüs Andrással együtt.³⁸ Miközben az országban a szellemi és politikai pezsgés már régen túlhaladt a párt keretein, Nagy Imre még mindig fontosabbnak tartotta a vezetés tekintélyének megőrzését, mint az általa is szívből osztott vélemények nyílt színi képviseletét. Olykor még azon az áron is, hogy szolidáris gesztust tesz ama vezetés felé, melyet egyébként maga is leváltandónak tartott.

Amikor a politikáját talán legkorábban, 1953 kora ősztől aktívan támogató írók és költők csoportja végre engedélyt kapott saját folyóirat, az *Életképek* megindítására, Kuczka Péter vezetésével felkereste őt a teljes szerkesztőség, hogy felkérjék az első szám vezércikkének megírására. „Nagy Imrének tetszett ez a lap, de a vezér-

36 A Nagy Imre-„csoport”. Rainer M. János beszélgetése Donáth Ferencsel 1983. október 31-én. In: *Donáth Ferenc: A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések.* Vál. Valuch Tibor. Bp. 1992. (Oeconomia publica) 145. Donáth 1956. őszi agrárpolitikai elképzeléseiről ld. A magyar mezőgazdaság helyzetéről c. előadását. In: *Donáth F.: i. m.* 81–95.

37 A népi kollégiumok újjászervezésének dokumentumait ld. Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai. Szerk. Svéd László. Bp. 1994. 369–413.; Kardos tevékenységére saját kezű feljegyzését a vizsgálat során ld. *Kardos László börtönirásai 1957–1963.* Sajtó alá rend. Pogány Mária. Bp. 1992. 14–85. A NÉKOSZ-szal kapcsolatos eltérő véleményekre utalt Nagy Imre 1957. júl. 18-i kihallgatásán, MOL XX-5-h LB Nb. Nagy Imre és társai, Vizsg. ir. 2. köt. 58–70.

38 Kardos L.: i. m. 22. és Nagy Imre 1957. júl. 18-i kihallgatása, MOL XX-5-h LB NB V-150.000 Vizsg. ir. 2. köt. 58–70.

cikkírást nem vállalta, mert az ő egész pártügye akkor volt rendezés alatt és ő, mint vezető politikus nem vállalhat ilyet ügye rendezéséig.”³⁹ A Petőfi Kör október 17-ére kitűzött mezőgazdasági vitája előtt – valóban az utolsó pillanatban – végre személyes kapcsolatba került a Kör vezetésével. Előzőleg szeptember 4-én a Károlyi-kerti Kodály-hangversenyen megismerkedett Tánczos Gáborral, de ez csupán „társasági esemény” volt. „A mi rendkívül erőszakos fellépésünk hatására egyetlen találkozás létrejött a Vigadó eszpresszóban” – emlékezett vissza a Kör titkárhelyettese, Hegedűs B. András. „Nagy Imrén kívül hárman voltunk ott. Az Öreg, Nagy Balázs, aki ezt a randevút létrehozta, Pap Gábor, aki a Kert-Magyarország vitának vitaindító tanulmányát írta az Új Hangba és én [...] Ott volt egy félórás– háromnegyedórás teljesen nyílt beszélgetésünk az Öreggel, kizárólag szakszerű, szakmai problémákról; ő már olvasta addigra Pap Gábor tanulmányát, talán még kéziratban, és erről ő elmondta a maga agrárgazdaságtani, agrárpolitikai álláspontját, amelyet bizony én, megmondom őszintén, nem tudnék felidézni [...] a beszélgetésben csak közvetítőként szerepeltem, meg voltam hatva a jelenségtől, de a beszélgetés szigorúan szakmai kérdésekre szorítkozott.”⁴⁰ „Teljesítette-e Hegedűs elvtárs a Kör megbízását: Nagy Imre elvtárs meghívását?” Ezt a kérdést küldte be Balla Dezső egyetemi hallgató magán a vitán. „Kérdezzük meg, hogy Nagy Imre et. miért nem jött el e fontos kérdés megvitatására” – tette fel a kérdést egy tájékozottabb hallgató, bizonyos Erdős László.⁴¹ „Nagy Imre nem jön el, Nagy Imre a párt hívására vár, a párttól várja az elégtételt, hogy majd ott, a Központi Vezetőség előtt fejthesse ki az elképzeléseit, [...] ezért nem tudnak a Petőfi Kör vezetői egyenes választ adni a személyével kapcsolatos sürgető kérdésekre.”⁴²

Míg elvbarátaival és a pártellenzékkel szembeni „pártszerúségi fenntartásai” 1956 őszén is megmaradtak, Nagy Imre „nyitott” a pártvezetés második vonalában lévő „elégedetlenek” – és helyezkedők irányában. Egészen pontosan először ők nyitottak feléje: „[A]mennyire kerülték az ő házát korábban a régi elvtársak, annyira megszaporodott azoknak a jelentkezése és járása azokban a hetekben, a Rákosi bukása után, különösen augusztus–szeptember felé. Akkor már Szántó [Zoltán] is elmerészkedett és mindenféle más, nem olyan nagyon jelentős emberek. Persze akkor már Kőből [József] is volt már nála, Mező [Imre] is járt nála. Egész határozottan tudom, hogy ezek mind óvták őt attól, hogy ezek az intellektuelek, újságírók, írók, ezek túl sokan vannak körülötte, a régi munkásmozgalmi emberekre azért jobban kellene támaszkodni, jobban kellene azokat bevonni.”⁴³ Nagy Imre azonban nagyon is fogékonyan reagált e lépésekre, s nem is csupán a „mozgalmi hierarchia” iránti tisztelete miatt. „Mező szemrehányást tett Nagy Imrének, miért nem viselkedett pártszerűen, miért nem fogadta el a bírálat helyes részét. Erre Nagy Imre és Mező

39 TH Szám n. „Írószövetség” dossz. 163–164. Márkus István kihallgatási jkv., 1957. ápr. 25.

40 Kerekasztal i. m. OHA 227. Hegedűs B. András szövegrésze.

41 A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. V. Gazdasági vezetés., Műszaki fejlesztés., Kert-magyarország? Szerk., bev., jegyz. Hegedűs B. András. Bp. 1994. 160., 162.

42 Hegedűs B. András: Bevezetés. In: A Petőfi Kör i. m. 16.

43 Kerekasztal i. m. OHA 196. Vásárhelyi Miklós szövegrésze.

között éles vita alakult ki. Mező arról beszélt, hogy a párton belüli válság 1953 óta mélyült, ami árt a pártnak. Felhívta Nagy Imre figyelmét többször is [...] vigyázzon, nehogy valami frakció alakuljon ki körülötte, olyan személyekből, akik karriéristák [...] Felhívta figyelmét, hogy túlságosan kispolgári, értelmiségi körök vannak körülötte. Ennek veszélyét Nagy Imre elismerte, meg is említette, hogy ilyen veszély van.”⁴⁴ Akkor, amikor a hatalom közelébe került, e különleges pártfunkcionáriusban megrekedt, sőt lassanként a visszájára fordult mindaz, ami ellenzéki körökben intellektuális irányba kezdte őt elmozdítani. Ahogyan mind idegenebbnek érezte, mind jobban riasztották az ellenzék mögött felsejlő tömegmozgalom jelenségei, mindinkább a még mindig ellenséges, de mégis ismerős párthierarchia belvilága felé fordult. Ezt fokozták azok a jelzések, melyek arról árulkodtak: készek visszafogadni őt.

Szakításról az elvbaráti kör és Nagy Imre között természetesen nem esett szó. Sőt, az október 23. előtti utolsó napokban a kapcsolatok lazulására utaló jelek mellett megszorodtak azok is, amelyek azt bizonyították, hogy újból egymásra találtak. A lengyelországi változások, Władysław Gomułka reformirányzatának küszöbönálló győzelme ugyanis kézzelfogható közelségbe hozták a politikai változást Magyarországon is. Még inkább azok a hírek, amelyek a Varsóba siető Hruscsov meghátrálásáról szóltak, arról, hogy a szovjet vezetők mégis tudomásul vették egy Nagy-típusú vezető autonóm kiválasztását. Mindez újra csak a magabiztos Nagy Imre reményeit táplálta – legalább egy pillanatra biztosabb lehetett magában, mint valaha. A „felvilágosult Szovjetunió” elfogadta a „nemzeti kommunizmust” mint realitást.⁴⁵

Ehhez a közvetlen előzményhez és az utolsó hetek fejleményeihez igazította a hatalomváltáshoz elképzelt személyi változásokat; ezek világosan kirajzolják azt a sajátos koalíciót, melyet inkább csak kiegészített volna egy-két valóban más pártbeli politikussal kötött egyéni egyezség. Ezt a koalíciót Nagy Imre miniszterelnökként az immár széles értelemben vett pártellenzék és a nagyjából 1956 márciusa óta látható, pártvezetésen belüli „elégedetlenek” csoportja között szándékozott megkötni. Az 1956. október 23-án Losonczy Géza lakásán körvonalazott pártvezetés összetétele ezt világosan mutatja. A PB-ben Nagy Imre, Haraszti Sándor, Donáth Ferenc és Losonczy Géza képviselték volna az előbbieket, Kádár János, Köböl József, Horváth András, Szántó Zoltán, Gáspár Sándor és Kiss Károly az utóbbiakat. A Központi Vezetőségbe hasonló megoszlás szerint került volna be Szilágyi József, Vásárhelyi Miklós, Kardos László, Tánczos Gábor, Széll Jenő, Újhelyi Szilárd, Novobáczy Sándor, Fekete Sándor, Gimes Miklós, Kónya Lajos, Háy Gyula, Erdei Sándor, Já-

44 TH V-1 50.016/1. dossz. 37. Schurecz József kihallgatási jkv., 1957. jún. 21.

45 A lengyel eseményekről ld. *Leo Gluchowski*: Poland 1956. Khrushchev, Gomułka and the „Polish October”. In: Cold War International History Project Bulletin, Issue 5, Spring 1995. 1., 38–49.; SZSZSZR I Polska: oktyabr 1956-go. Posztanovlenyija i rabocsyje zapiszi Prezidiuma CK KPSZSZ. Publ. podg. Je. D. Orehova, V. T. Szereda. Pred. A. M. Orehova. Isztoricseszki Arhiv 1996. 178–191.; *Rainer M. János*: Döntés a Kremlben 1956. Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In: Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János. Bp. 1996. 117–119.

nosi Ferenc és Rajk Lászlóné, illetve Kiss Dezső, Komócsin Zoltán, továbbá azok, akik addig is bent voltak: Vas Zoltán, Horváth Márton, Czottner Sándor, Fehér Lajos, Boros Gergely, Dögei Imre, Mező Imre, valamint azok a „munkások”, akiket „az apparátust jobban ismerők”, vagyis az „elégedetlenek” javasolnak majd.⁴⁶ Az elvi viták és az elméleti tisztaság zászlóvivője ebben az utolsó pillanatban már realpolitikusként hagyta jóvá az elvbarátok által is valósnak hitt kompromisszumot a sztálinisták leváltásának és a pártvezetés megújításának érdekében. Amikor már fegyverropogás közepette hiúsult meg a pártvezetés átalakítása, s az új kormány megalakítása került sorra, Nagy Imre még mindig eme 1956. október 23. délelőtti elképzelés alapján terjesztette elő (különbéféle változatokban) egyrészt Donáth, Losonczy, Tánccs, Gyenes Antal, Kardos, Szilágyi, illetve Köböl, Münnich, Pongrácz Kálmán, Szabó Gergely, Czottner, Ajtai Miklós nevét – kiegészítve a „volt kiscsajda” Kovács Bélával, Tamási Áron íróval, a helyén hagyott Erdei Ferencsel és Bognár Józseffel. Körülbelül akkora sikerrel, mint a pártvezetést illető személyi javaslatait.⁴⁷ Miközben Nagy október elejétől arra várt, hogy „ölébe hulljon minden”, a magyar pártvezetés egyre növekvő félelemmel szemlélte, ahogy a pártellenzék és a tömegmozgalom átveszi a sajtó, a rádió és az egész nyilvánosság irányítását. A Rajk László és társai temetésén feleségével megjelenő Nagy Imre alakja feltűnt a képes újságok lapjain, s 1954 ősze óta első ízben a filmhíradó képsorain is.⁴⁸ A Szovjetunióból hazatért, s Jugoszláviába készülődő Gerő Ernő október 12-én közölte Andropov szovjet nagykövettel, miszerint „most már világos, hogy Nagy saját programjával akar visszatérni a pártba. Előre látni kell, hogy Nagyot egy idő után valószínűleg vissza kell venni a pártvezetésbe, a KV-be, esetleg a Politikai Bizottságba is, mivel ebben az irányban igen nagy a nyomás. Ha viszont Nagy visszakérül a Politikai Bizottságba, akkor lehetséges, hogy ő lesz a »helyzet ura.«” Gerő igen sötét képet festett arról, hogy Nagy politikája (amelyet szerinte az „iparfejlesztés »lélegzetvételnyi szüneteltetése«, az áldemokratizmus és a szövetkezettellenesség” jellemez) mennyire népszerű, úgyhogy e „veszélyes elgondolások” megvalósítása esetén Magyarország berendezkedése még kevésbé hasonlít majd a szocializmushoz, mint Jugoszláviáé.⁴⁹ Andropovot ennél a víziónál is jobban megijesztette a magyar első titkár teljes tanácstalansága a teendőket illetően, úgyhogy azt jelentette Moszkvának: ha folytatódik az „ellenállás elkerülésének politikája”, akkor valószínűleg Nagy lesz az ország vezetője.⁵⁰ Ugyanerről győzte meg egy nappal korábbi, Vas Zoltánnal folytatott beszélgetése, aki azzal a bejelentéssel kereste fel a Bajza utcában, hogy ő Nagy Imre mellé áll. Ez önmagában még nem rázta volna meg a nagykövetet (jelezte is Moszk-

46 Losonczy Géza saját kezű feljegyzése i. m. 34.

47 Ötvenhat októbere és a hatalom. Szerk. Horváth Julianna és Ripp Zoltán. Bp. 1997. 51–52., 61.

48 A filmhíradót e képsor miatt nem akarták bemutatni, de miután Újhelyi Szilárd filmfőigazgató benyújtotta lemondását, egy-két nap múlva visszavonták az erről szóló döntést. Újhelyi Szilárd-interjú, készítette: Tóth Pál Péter 1982–1985. OHA 40. sz. 449.

49 Andropov jelentése: „Gerő elvtárs meglehetősen ideges és bizonytalan”. (1956. okt. 12.) Ld. Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Vál., előszó, jegyzetek: Vjacseszlav Szereda és Alekszandr Sztikalin. Bp. 1993. 85.

50 I. m. 90.

vának, hogy Vas szavait ajánlatos fenntartásokkal kezelni), az már inkább, amit Vas Nagy Imrével folytatott beszélgetéséről „elejtett szavaiból” megtudott. Ezek szerint Nagy nem szándékozik a „Politikai Bizottság tizenharmadik tagjának” a szerepét vállalni, és csak programja következetes végigvitele esetén enged a tömegek nyomásának, s tér vissza a politikai vezetésbe.⁵¹ Október 23-án az egyetemisták követelése, a lengyel eseményekre adott magyar sajtóvisszhangok, a hadsereg és a rendőrség engedetlenségéről szóló hírek, az ellenzéki követelések robbanásszerű terjedése a társadalomban,⁵² továbbá a magyar vezetés teljes demoralizáltsága arra készítették Andropovot, hogy vészjelet adjon le. „Számunkra úgy tűnik, hogy az így kialakult hangulatban a magyar elvtársak segítség nélkül aligha képesek a határozott és bátor cselekvés útjára lépni.”⁵³

Október 23. előtt néhány nappal az *MDP Politikai Bizottsága* Gerő és Kádár távollétében határozatot hozott arról, hogy rendkívüli ülésre össze kell hívni a Központi Vezetőséget.⁵⁴ A hírről Nagy Imréék is azonnal tudomást szereztek, s biztosra vették, hogy a november közepére tervezett tanácskozást a lengyel események hatására előrehozzák. Ezekben a napokban, mintha be kívánnák hozni az előző hetek lemaradását, az elvbaráti kör magja és Nagy Imre külön-külön, a maguk módján sietősen hozzáláttak, hogy programmal készüljenek arra a pillanatra, amikor Nagy Imrét a PB meghívja tagjai közé. A személyi változásokat végül csak október 23-án rögzítették, a gazdasági és politikai program kidolgozása azonban egy-két nappal korábban megkezdődött.

A programkészítés kulcsszereplőjévé Vas Zoltán vált, aki Nagy Imre mellett már 1954-ben, a *Minisztertanács* titkárságának élén az „operativitást” képviselte. Mivel október 23. előtti találkozásaik fél évvel később a szervezkedés fő bizonyítékait szolgáltatták, a hangsúlyozottan óvatos megfogalmazásokból nem könnyű kihámozni, mi is történt valójában.⁵⁵ Bizonyosnak látszik, hogy Vas még október elején a „rég elvtársak” hullámában felkereste Nagy Imrét, és általánosságban felajánlotta szolgálatait. Nagy Imre ezt biztosan szívesen fogadta, s következő, október közepi találkozásjukon szó esett valamiféle gazdaságpolitikai program kidolgozásáról. Mindketten az 1954 őszen, Nagy Imre „kis októberi győzelme” után kidolgozott gazdasági reformterveket tekintették kiindulópontnak, nevezetesen a *Tézisek a gazdaságpoliti-*

51 Andropov beszélgetése Vas Zoltánnal: a szovjet elvtársak nem látják a közelgő nemzeti katasztrófát. (1956. okt. 12.) Ld. Hiányzó lapok i. m. 93–94.

52 Ezekről ld. az MDP KV Párt- és Tömegszervezetek Osztálya 1956. okt. 18–23. közötti jelentéseit, MOL MDP–MSZMP ir. 276. f. 62/38. ó. e. 40–45., 51–65.

53 Telegramma Ju. V. Andropovu v MID SZSZSZR ob obosztrenni vnutripoliticeszkoj obsztanovki v Vengrii i vozmoznih antipravitelstvvennih visztuplenijah. Ld. Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti. Redaktori-szosztovityeli Je. D. Orehova, V. Ty. Szereda, A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1998. 342.

54 I. m. 339. és Losonczy Géza saját kezű feljegyzése i. m. 34. Vö. MOL MDP–MSZMP ir. 276. f. 53/309. ó. e. MDP PB 1956. okt. 20.

55 Ld. MOL XX–5–h LB Nb. Nagy Imre és társai, Vizsg. ir. 2. köt. 71–80. Nagy Imre kihallgatási jkv., 1957. júl. 19. du.; uo. 9. köt. 191–201. Losonczy Géza kihallgatási jkv. 1957. júl. 22.; uo. 3. köt. 92–101. Vas Zoltán tanúkihallgatási jkv. 1957. máj. 24.; uo. 208–214.; Karczag Imre tanúkihallgatási jkv., 1957. jún. 26.

kai munkaprogram kialakításához című terjedelmes elemzést mint a további közös gondolkodás alapját. Nagy Imre szerepe itt véget is ért, a „Tézisek” nála lévő példánya 1957 májusában a házkutatás alkalmával annak rendje és módja szerint került a politikai rendőrség kezébe. Mielőtt október 22-én Nagy Imre otthagya a forrongó Budapestet és Badacsonyba utazott Zabóék meghívására, szüretre, csak a már elemzett vázlatot, elképzelt beszéde első tervezetét vetette papírra, melyben nem esett szó gazdasági kérdésekről.⁵⁶

Vas ugyan nem kapott semmiféle felkérést Nagy Imrétől (ez még október 20. körül is elképzelhetetlen lett volna) programszerkesztő bizottság szervezésére, de nem az az ember volt, aki erre várt, vagy akit a felhatalmazás hiánya különösebben zavart volna. Ellenkezőleg, meg volt győződve arról, hogy a programra azonnal szükség van. Mivel kapcsolatban állt Harasztival és Losonczyval, lehetett némi fogalma a felkészültség fokáról. 48 óra alatt két bizottságot is megszervezett. Október 22-én hivatalában elkészültek az általános Nagy Imre-program alapelemei, s a négy jelenlévő elosztotta egymás között a részfeladatokat: a belpolitikáról és a népfontról Losonczy Géza, a külpolitikáról Gimes Miklós, a gazdaságpolitikáról Vas, a párt kérdéseiről Horváth Márton készített volna téziseket. Másnap, október 23-án estére Vas már a saját szakértői csapatát is összehívta. Mivel tudott róla, hogy Karczag Imrét Vásárhelyi Miklós és Újhelyi Szilárd hetekkel korábban arra kérték, hogy vesse papírra gazdasági elgondolásait, az „elvbaráti kör” saját programkezdeményezését rövid úton „becsatornázza” a maga munkájába. Karczag a jelenlévőknek fel is olvasta írását, Donáth Ferenc pedig előző nap Debrecenben tartott, mezőgazdasággal kapcsolatos előadásának fő pontjait ismertette. A jelenlévők, az előadókon és Vason kívül Kossa István, Nagy Tamás, Zala Júlia, Antos István és Kornai János, abban állapodtak meg, hogy össze kell foglalni a vitát, s Kornai Donáthtal együtt készítse elő a gazdasági program alapelemeit. Vassal a lengyel események és az egyetemek forrongása megértették: nincs idő a csaknem kétszáz oldalas „Tézisek” újbóli átvizsgálására, hanem gyorsan kell cselekedni. Az események expresszvonatával azonban még ő sem tudta felvenni a versenyt. Amikor a gazdasági programbizottság szétoszlott, Budapest utcáin már órák óta folyt a tüntetés. Nagy Imre kormányprogramja – a személyekről szóló, eléggé bizonytalan megállapodást nem számítva – így sohasem készült el.

Mindennek persze a fejlemények tükrében nem volt túlzottan nagy jelentősége. De a felkészületlenség, és az utolsó hetek kibeszéletlensége gyorsan, már órákkal később megbosszulta magát, aminek a programkészítés – talán egy korábban színre lépő Vas Zoltán – némiképp elejét vehette volna. Így viszont mindenki mást hitt – a másiról és magáról. A magabiztos Nagy Imre például azt, hogy lesz még ideje ki-

56 „[É]n azt mondtam Nagy Imrének, hogy itt most olyan események történnek, hogy én nem megyek le. Nem mondtam neki, hogy ő se menjen, mert hogy olyan a politikai helyzet, hogy most nem kell szüretre menni... [...] Kicsit össze is különböztünk ekörül és Nagy Imre a végén azt mondta, hogy én nem törődöm azzal, hogy maga jön vagy nem jön, én lemegyek.” *Vásárhelyi Miklós: Életrajz magyarul. 1954. november–1956. október. (Az interjút készítette Hegedűs B. András, Kozák Gyula.) In: Vásárhelyi Miklós: Ellenzékben. Szerk. Tóbiás Áron. Bp. 1989. 162–163.*

dolgozni politikai vázlatát. A pártvezetés saját vízióiban a győztes hadvezérként visszatérő⁵⁷ Nagy Imrét látta, aki előhúzza mellényzsebéből az 1953-as kormányprogram korszerűsített változatát, s persze a proskribálandók listáját. Voltaképpen ugyanezt hitte a „Nagy Imrét a vezetésbe!” jelszót skandaló budapesti tömeg is, hogy ti. abban a zsebben ott a recept minden bajra és sérelemre. A Petőfi Kör 23-án este a Gólyavárban soron következő vitáját tartotta *A fiatal orvos és a társadalom* címmel. Kilenc óra után a szomszédos Bródy Sándor utcában eldördültek az első lövések, előbb a Rádió védői, majd nem sokkal később az ostromlók, fegyveres felkelők változó tüntetőik fegyvereiből. Suhajda István gépkocsivezető néhány töltenyárral és könnygázgránát-hüvellyel a zsebében az ülésterembe sietett, hogy az ott lévő pártellenzékiek tudomására hozza, mi történik. Amikor nagy nehezen, afféle „igazoltatás” után szót kapott, elmondta: akkor támadták meg őket, amikor végre megközelítették a Rádió épületét, „hogy bemondassuk Nagy Imre elvtársnak a határozatát”. Az általános hitetlenkedés légkörében fején találta a szöveget egy Suhajdánál jobban informált közbeszóló, aki így kiáltott fel: „Nagy Imrének nincs határozata!”⁵⁸

M. JÁNOS RAINER

THE LAST MOMENTS BEFORE THE REVOLUTION IMRE NAGY IN OCTOBER 1956

The article is taken from the (still to be published) second volume of a political biography of Imre Nagy. It concerns Nagy's behavior in the days before 23 October. During this period, Imre Nagy behaved in a manner that reflected his attitude of 'self-confident expectation'. After his re-acceptance into the party (MDP) on 13 October 1956, the former prime minister remained rather passive. Meanwhile a mass political movement was forming in the country. Many factors indicate that Nagy was quite certain that sooner or later he would receive an important political role in the leadership of the party and state. However, he made few preparations for this role. He put only a number of points from his program on to paper. These points show that his basic idea was to build on the slogan of 'back to 1953–54', although he did also seek to expand on the 1953–1954 program (above all in the field of foreign affairs). Although in his earlier period of government, he had failed to secure reliable and loyal staff in the party and state administration, he spoke little to other potential leaders. Work on a party program was accelerated only after the changes in Poland (the election of Władysław Gomułka as first secretary), i.e. only a few days before 23 October. Leaders of the Opposition and a colleague from Nagy's previous executive, Zoltán Vas, became involved in the elaboration of the program. It was only on hearing news of the demonstration of 23 October that Nagy announced the make-up of the new party leadership. Indeed, he sat down to negotiate with his party comrades just a few hours before the demonstration was set to begin. Nagy's inaction fails to explain completely his delay and hesitation. He had made such mistakes before. A factor contributing to

57 Hegedüs András kifejezése, MOL MDP–MSZMP ir. 276. f. 66/18. ő. e. 179.

58 A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VII. Iparművészvita., Orvosvita. Szerk., a dokumentumokat összeáll., jegyz. Hegedüs B. András, Ember Mária, Bohó Róbert. Bp. 1994. 177.

inaction was his tendency to excessive caution – as he tried to uphold the norms of the party and avoid the break – up of the party into fractions (or the semblance of a plot). The opposition to the party saw more realistically that events were soon to culminate. However, it was Nagy's name and reputation that gave their movement weight; without him they were unable to achieve much. During meetings held at the university, the name of the former prime minister was resounded. It was considered that he was the man who knew how to solve the problems. Nobody actually prepared for the events of 23 October 1956. But, the inactivity and lost time of previous weeks is one factor explaining Imre Nagy's confusion and hesitation during the first days of the Hungarian revolution.